SHAXSIY BYUDJETNI BOSHQARISHDA STATISTIKANING O‘RNI: DAROMAD VA XARAJATLARNI TO‘G‘RI REJALASHTIRISH

Shakirova Nigora
Tashkent State University of Economics
PhD, Associate Professor
Department of Economic Statistics
E-mail: shakirova0130@gmail.com
ORCID: 0009-0006-5025-4764

Xayrullayeva Gulnoza Abduvohidovna
Toshkent Davlat Iqtisodiyot Universiteti
“Moliya va moliyaviy texnologiyalar” fakulteti talabasi
Phone: +998 (97) 477-03-37
E-mail: gulnoz.apple@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22896248

Annotatsiya

Mazkur maqolada shaxsiy byudjetni samarali boshqarishda statistik usullarning nazariy va amaliy ahamiyati tadqiq etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi daromad va xarajatlarni oddiy hisobga olishdan farqli ravishda statistik kuzatish, guruhlash, tarkibiy tahlil, o‘rtacha va nisbiy miqdorlar, dinamik qatorlar, variatsiya hamda prognozlash vositalari orqali shaxsiy moliyaviy qarorlar sifatini oshirish mexanizmini asoslashdan iborat. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, statistik taqqoslash, dinamik qatorlarni tahlil qilish, tarkibiy va nisbiy ko‘rsatkichlarni hisoblash, umumlashtirish hamda tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining SIAT ma’lumotlari asosida uy xo‘jaliklari yakuniy iste’mol xarajatlarining uzoq muddatli dinamikasi ham ko‘rib chiqildi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy byudjetni boshqarishda statistik yondashuv daromadlarning miqdorini aniqlash bilangina cheklanmay, xarajatlarning tarkibi, takrorlanish chastotasi, o‘zgaruvchanligi va kelajakdagi ehtimoliy hajmini aniqlash imkonini beradi. Shuningdek, xalqaro tadqiqotlar shaxsiy byudjetlashtirish, jamg‘arma va moliyaviy farovonlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni statistik usullar yordamida o‘rganish mumkinligini ko‘rsatadi. Maqolada shaxsiy byudjetni boshqarish uchun “kuzatish–tasniflash–o‘lchash–taqqoslash–tahlil qilish–prognozlash–qaror qabul qilish” ketma-ketligiga asoslangan statistik model taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: shaxsiy byudjet, statistik tahlil, daromad, xarajat, byudjetlashtirish, moliyaviy savodxonlik, jamg‘arma, dinamik qator, variatsiya, prognozlash, moliyaviy farovonlik.

Abstract

This article examines the theoretical and practical role of statistical methods in effective personal budget management. The main purpose of the study is to substantiate a mechanism for improving the quality of personal financial decisions through statistical observation, classification, structural analysis, averages, relative indicators, time-series analysis, variation and forecasting rather than merely recording income and expenditure. The study applies literature analysis, statistical comparison, structural and relative analysis, dynamic series analysis, generalization and a systematic approach. Official data from the SIAT database of the Statistics Agency of Uzbekistan are used to examine the long-term dynamics of household final consumption expenditure. The findings demonstrate that a statistical approach to

personal budgeting makes it possible not only to determine the amount of income but also to identify the structure, frequency and variability of expenditure and to estimate its future trajectory. International research further indicates that personal budgeting and saving behaviour can be empirically examined in relation to financial literacy and financial well-being. The article proposes a statistical model of personal budget management based on the sequence “observation–classification–measurement–comparison–analysis–forecasting–decision-making”.

Keywords: personal budget, statistical analysis, income, expenditure, budgeting, financial literacy, saving, time series, variation, forecasting, financial well-being.

Аннотация

В статье исследуется теоретическое и практическое значение статистических методов в эффективном управлении личным бюджетом. Основная цель исследования заключается в обосновании механизма повышения качества личных финансовых решений посредством статистического наблюдения, группировки, структурного анализа, средних и относительных величин, анализа динамических рядов, вариации и прогнозирования. В исследовании применены методы анализа научной литературы, статистического сравнения, структурного анализа, анализа динамических рядов, обобщения и системного подхода. На основе официальных данных базы SIAT Агентства статистики Республики Узбекистан рассмотрена динамика конечных потребительских расходов домашних хозяйств. Результаты показывают, что статистический подход позволяет не только определить объем доходов, но и выявить структуру, изменчивость и регулярность расходов, а также оценить их возможную динамику. Предложена модель управления личным бюджетом на основе последовательности «наблюдение–классификация–измерение–сравнение–анализ–прогнозирование–принятие решения».

Ключевые слова: личный бюджет, статистический анализ, доходы, расходы, бюджетирование, финансовая грамотность, сбережения, динамический ряд, вариация, прогнозирование, финансовое благополучие.

KIRISH

Bozor iqtisodiyoti sharoitida shaxsning moliyaviy barqarorligi faqat uning daromad miqdori bilan emas, balki mavjud moliyaviy resurslarni qanday hisobga olishi, taqsimlashi, nazorat qilishi va kelajakdagi ehtiyojlarga mos ravishda rejalashtirishi bilan ham belgilanadi. Shu sababli shaxsiy byudjetni boshqarish masalasi zamonaviy moliyaviy savodxonlikning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. OECD moliyaviy savodxonlikni insonning moliyaviy qarorlarni ongli ravishda qabul qilishiga imkon beradigan bilim, ko‘nikma, munosabat va xatti-harakatlar majmui sifatida ko‘radi; bunda daromad va xarajatlarni monitoring qilish, boshqarish va rejalashtirish alohida mazmun sohasi sifatida ajratilgan [1, pp. 190–203]. OECDning moliyaviy savodxonlik bo‘yicha xalqaro yondashuvida byudjet tuzish muntazam xarajatlar va jamg‘armalarni rejalashtirish hamda belgilangan moliyaviy chegaradan chiqmaslik bilan bevosita bog‘lanadi [2].

Shaxsiy byudjetni boshqarishning muhim muammosi shundaki, ko‘pchilik hollarda daromadlar muntazam qayd etilsa-da, xarajatlarning tarkibi, o‘zgaruvchanligi va vaqt bo‘yicha dinamikasi yetarlicha tahlil qilinmaydi. Natijada inson o‘zining real moliyaviy holatini faqat oy oxirida, mablag‘ kamayib qolganidan keyin anglaydi. Statistik yondashuv aynan shu muammoni bartaraf etishga xizmat qiladi. Statistik kuzatish orqali barcha daromad va xarajatlar muntazam qayd qilinadi; guruhlash orqali xarajatlar oziq-ovqat, transport, kommunal to‘lovlar, ta’lim, sog‘liqni saqlash, aloqa, kiyim-kechak, dam olish, qarz to‘lovlari va boshqa kategoriyalarga ajratiladi; nisbiy ko‘rsatkichlar yordamida har bir

yo‘nalishning jami xarajatlardagi ulushi aniqlanadi; vaqt qatorlari esa xarajatlarning oyma-oy yoki chorakma-chorak o‘zgarishini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston sharoitida mazkur masalaning dolzarbligi aholining moliyaviy savodxonligi va moliyaviy xatti-harakatlarini takomillashtirish bilan ham bog‘liq. OECDning O‘zbekistonni ham qamrab olgan tadqiqotida mamlakat aholisi orasida jamg‘arish va byudjetlashtirish xatti-harakatlari alohida o‘rganilgan. Hisobot ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda kattalarning qariyb 90 foizi faol ravishda jamg‘arishini bildirgan, shuningdek, byudjetlashtirish moliyaviy xulq-atvorning muhim ko‘rsatkichlaridan biri sifatida o‘lchangan [3, p. 35]. Bu holat shaxsiy moliyani statistik kuzatish va tahlil qilish uchun amaliy ehtiyoj mavjudligini ko‘rsatadi.

O‘zbekistonlik tadqiqotchilar ham moliyaviy savodxonlik va shaxsiy moliyaviy boshqaruv masalalariga e’tibor qaratmoqda. Xususan, Fatilloyev shaxsiy moliyaviy boshqaruvni byudjetlashtirish, ya’ni kirim va chiqimlarni nazorat qilish bilan bog‘laydi [4, pp. 111–117]. Xidirov va Olqarova esa moliyaviy savodxonlik tarkibida shaxsiy byudjetni rejalashtirish, jamg‘arma shakllantirish, moliyaviy risklarni baholash va resurslardan oqilona foydalanish ko‘nikmalarining ahamiyatini ko‘rsatadi [5, pp. 93–94]. Biroq shaxsiy byudjetni boshqarishda aynan statistik usullarning kompleks tizimi — daromad va xarajatlarni kuzatishdan boshlab variatsiya va prognozlashgacha bo‘lgan jarayon — alohida metodologik model sifatida yetarlicha ishlab chiqilmagan.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning ilmiy muammosi shaxsiy byudjetni boshqarish jarayonida statistik ma’lumotlardan qanday qilib muntazam va qaror qabul qilishga yo‘naltirilgan mexanizm sifatida foydalanish mumkinligini aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA

Tadqiqotning metodologik asosini statistik kuzatish, guruhlash, taqqoslash, dinamik qatorlarni tahlil qilish, tarkibiy tahlil, nisbiy va o‘rtacha miqdorlarni hisoblash, variatsion tahlil, umumlashtirish hamda tizimli yondashuv tashkil etdi. Tadqiqotning axborot bazasini xalqaro ilmiy jurnallarda chop etilgan tadqiqotlar, OECD/INFE materiallari, O‘zbekistonlik iqtisodchi olimlarning ilmiy ishlari va O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasining SIAT ma’lumotlar bazasidagi rasmiy statistik ko‘rsatkichlar tashkil etdi.

Shaxsiy byudjetning statistik modeli, avvalo, kuzatish bosqichidan boshlanadi. Bunda ma’lum davr — odatda bir oy — uchun barcha daromadlar va xarajatlar yagona ma’lumotlar bazasida qayd etiladi. Daromadlar asosiy ish haqi, qo‘shimcha daromad, stipendiya, pensiya, ijara daromadi, tadbirkorlik daromadi yoki boshqa tushumlar bo‘yicha guruhlanishi mumkin. Xarajatlar esa doimiy va o‘zgaruvchan, majburiy va ixtiyoriy, qisqa muddatli va uzoq muddatli kategoriyalarga ajratiladi. Mazkur tasnif statistik tahlilning keyingi bosqichlari uchun birlamchi ma’lumotlar bazasini yaratadi.

Tadqiqotda shaxsiy byudjet balansi quyidagi ko‘rinishda ifodalanadi:

$$B = D - X,$$

bu yerda **B** — byudjet balansi, **D** — jami daromad, **X** — jami xarajat.

Agar $B>0$ bo‘lsa, shaxsning ma’lum davrdagi daromadi xarajatlaridan yuqori bo‘ladi va nazariy jihatdan ortiqcha mablag‘ni jamg‘arma yoki boshqa moliyaviy maqsadlarga yo‘naltirish imkoniyati paydo bo‘ladi. $B<0$ holatda esa xarajatlar daromaddan yuqori bo‘lib, byudjet defitsiti yuzaga keladi.

Xarajatlarning tarkibiy ulushini aniqlash uchun quyidagi ko‘rsatkichdan foydalanish mumkin:

$$U_i = X_i / X \times 100\%,$$

bu yerda U_i — i-xarajat turining jami xarajatlardagi ulushi, X_i — muayyan xarajat turi, **X** — jami xarajat.

Mazkur ko‘rsatkich shaxsga “qancha pul sarflayapman?” degan savoldan tashqari “jami xarajatlarimning qaysi qismi aynan shu yo‘nalishga ketmoqda?” degan muhim savolga javob beradi. Shu sababli statistik tahlil byudjetni shunchaki hisobga olishdan uni boshqarish vositasiga aylantiradi.

Tadqiqotning yana bir muhim qismi dinamik tahlildir. Bir necha oy yoki yil davomida yig‘ilgan ma’lumotlar yordamida xarajatlarning o‘sish yoki kamayish tendensiyasi aniqlanadi. Bunda o‘sish sur’ati, qo‘shimcha o‘sish sur’ati va o‘rtacha o‘zgarish ko‘rsatkichlaridan foydalanish mumkin. Xarajatlarning o‘zgaruvchanligini aniqlashda esa dispersiya va standart og‘ish kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish shaxsiy byudjet uchun ehtimoliy moliyaviy xavflarni baholash imkonini beradi.

Tadqiqotda xalqaro tajribani o‘rganish uchun shaxsiy byudjetlashtirish bo‘yicha empirik tadqiqotlardan ham foydalanildi. Versal, Honchar, Balytska va Erastov 22 mamlakat ma’lumotlari asosida shaxsiy byudjetlashtirish va jamg‘arish indikatorlarini Pearson korrelyatsiyasi hamda asosiy komponentlar usuli orqali tahlil qilgan [6, pp. 190–203]. Mazkur yondashuv shaxsiy moliyaviy xatti-harakatlarni faqat tavsiflash bilan cheklanmasdan, ular o‘rtasidagi statistik bog‘liqliklarni aniqlash mumkinligini ko‘rsatadi.

NATIJALAR

O‘zbekistonning rasmiy statistik ma’lumotlari shaxsiy va oilaviy moliyani makrostatistik kontekstda baholash uchun muhim imkoniyat yaratadi. SIAT ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda uy xo‘jaliklarining yakuniy iste’mol xarajatlari doimiy narxlarda 2010-yildagi 49 263,3 mlrd so‘mdan 2025-yilda 1 085 964,4 mlrd so‘mgacha yetgan [7]. Joriy narxlardagi ko‘rsatkich esa 2010-yildagi 57 471,3 mlrd so‘mdan 2025-yilda 1 175 042,8 mlrd so‘mgacha oshgan [8]. Mazkur ko‘rsatkichlar bevosita alohida shaxsning byudjetini ifodalamasada, aholining iste’mol xarajatlari miqyosi va vaqt bo‘yicha o‘zgarishini tushunish uchun muhim makrostatistik asos hisoblanadi.

Rasmiy statistik ma’lumotlarning yana bir afzalligi shundaki, iste’mol xarajatlari nafaqat yillik, balki choraklik kesimda ham mavjud. SIAT ma’lumotlarida uy xo‘jaliklarining yakuniy iste’mol xarajatlari 2016-yilning birinchi choragidan 2026-yilning birinchi choragigacha choraklar bo‘yicha keltirilgan [9]. Bunday vaqt qatori shaxsiy byudjetni boshqarish uchun ham metodologik jihatdan muhim: inson o‘zining uch oylik yoki olti oylik xarajatlarini kuzatish orqali mavsumiy yoki davriy o‘zgarishlarni aniqlashi mumkin.

Shaxsiy byudjet uchun statistik yondashuvning amaliy qiymati xarajatlarni kategoriyalashda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, bir oy davomida jami xarajatlar 6 mln so‘mni tashkil etgan bo‘lsa, uning 2,4 mln so‘mi oziq-ovqat, 1,2 mln so‘mi uy-joy va kommunal to‘lovlar, 600 ming so‘mi transport, 500 ming so‘mi ta’lim, 300 ming so‘mi aloqa, 400 ming so‘mi sog‘liq va boshqa ehtiyojlar, 600 ming so‘mi esa ixtiyoriy xarajatlarga sarflangan deb faraz qilaylik. Bu ma’lumotlardan ko‘rinadiki, oziq-ovqat xarajatlarining ulushi 40 foizni, uy-joy va kommunal xarajatlarning ulushi 20 foizni tashkil qiladi. Bunday statistik tasnif insonning xarajatlar tarkibini aniq ko‘rishiga va kelgusidagi byudjet limitlarini asosli belgilashiga yordam beradi. Ushbu raqamlar real respondent ma’lumotlari emas, metodik jihatdan tushuntirish uchun keltirilgan shartli misoldir.

Statistik tahlilning yana bir muhim natijasi shundan iboratki, o‘rtacha qiymat har doim ham yetarli axborot bermaydi. Masalan, bir kishining olti oy davomida transport xarajati o‘rtacha 500 ming so‘m bo‘lishi mumkin. Biroq birinchi oyda 250 ming, ikkinchi oyda 300 ming, uchinchi oyda 800 ming, to‘rtinchi oyda 400 ming, beshinchi oyda 450 ming va oltinchi oyda 800 ming so‘m sarflangan bo‘lsa, o‘rtacha qiymat xarajatlarning keskin o‘zgaruvchanligini yashiradi. Shuning uchun shaxsiy byudjetda o‘rtacha miqdor bilan bir qatorda median, dispersiya va standart og‘ish kabi ko‘rsatkichlardan foydalanish moliyaviy rejalashtirish sifatini oshiradi.

Byudjetlashtirish bo‘yicha xalqaro empirik tadqiqotlar ham xarajatlarni kategoriyalash va monitoring qilish muhimligini ko‘rsatadi. “How Consumers Budget” tadqiqotida AQShning 3 826 nafar kattalaridan iborat milliy reprezentativ so‘rov hamda Avstraliyadagi moliyaviy tashkilotning 194 678 ta ma’muriy kuzatuv ma’lumotlari tahlil qilingan. Tadqiqot iste’molchilarning byudjet tuzishi, xarajatlarni kategoriyalarga ajratishi va ortiqcha yoki kam xarajat qilgandan keyin xatti-harakatlarini qanday o‘zgartirishini o‘rganadi [10, pp. 69–88]. Mazkur natija shaxsiy byudjetda statistik qayd yuritishning asosiy vazifasi faqat tarixiy ma’lumotni saqlash emas, balki keyingi qarorlar uchun axborot yaratish ekanini ko‘rsatadi.

Mental budgeting bo‘yicha Antonides, de Groot va van Raaij tadqiqotida esa katta hajmdagi Niderlandiya aholisi ma’lumotlari asosida byudjet kategoriyalari va xarajatlarni boshqarish o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganilgan. Mualliflar mental budgeting xarajatlar va joriy hisoblar ustidan nazorat hamda uy xo‘jaligi moliyaviy boshqaruvi bilan ijobiy bog‘langanini ko‘rsatadi [11, pp. 546–555]. Bu natija shaxsiy byudjetda xarajatlarni alohida guruhlarga ajratish statistik nazoratni kuchaytirishi mumkinligini nazariy jihatdan qo‘llab-quvvatlaydi.

O‘zbekiston bo‘yicha mahalliy ilmiy adabiyotlar ham shaxsiy moliyaviy boshqaruv va byudjetlashtirish masalasining dolzarbligini tasdiqlaydi. Fatilloyev moliyaviy savodxonlik tarkibida shaxsiy moliyaviy boshqaruv hamda kirim-chiqimlarni byudjetlashtirish masalalarini alohida ko‘rsatadi [4, pp. 111–117]. Xidirov va Olqarova esa moliyaviy savodxonlikning amaliy natijalaridan biri sifatida shaxsiy byudjetni rejalashtirish, jamg‘arma yaratish va moliyaviy risklarni baholash ko‘nikmalarini qayd etadi [5, pp. 93–94]. Ushbu yondashuvlar mazkur tadqiqotda taklif qilinayotgan statistik modelning mahalliy ilmiy asosini mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalarini umumlashtirib, shaxsiy byudjetni boshqarishning quyidagi statistik siklini taklif qilish mumkin: avvalo, barcha daromad va xarajatlar muntazam kuzatiladi; keyin ular iqtisodiy mazmuniga ko‘ra guruhlanadi; uchinchi bosqichda mutlaq, nisbiy va o‘rtacha ko‘rsatkichlar hisoblanadi; keyinchalik vaqt bo‘yicha o‘zgarish va variatsiya aniqlanadi; undan so‘ng kelgusi davr uchun ehtimoliy xarajatlar prognoz qilinadi; yakuniy bosqichda esa statistik tahlil natijasiga asoslangan byudjet qarori qabul qilinadi. Mazkur siklni shartli ravishda “Kuzatish → Tasniflash → O‘lchash → Taqqoslash → Tahlil → Prognoz → Qaror” modeli sifatida ifodalash mumkin.

MUHOKAMA

Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy byudjetni samarali boshqarishning asosiy muammosi ko‘pincha daromadning yetarli yoki yetarli emasligidan ko‘ra, mavjud mablag‘lar harakatining to‘liq statistik ko‘rinishi shakllantirilmaganligi bilan bog‘liq. Daromadni bilishning o‘zi yetarli emas; uning qanchasi majburiy xarajatlarga, qanchasi ixtiyoriy iste’molga, qanchasi qarz majburiyatlariga va qanchasi jamg‘armaga yo‘naltirilayotganini bilish kerak. Shuning uchun statistik tahlil shaxsiy moliyaviy boshqaruvning “nazorat oynasi” vazifasini bajaradi.

Bu nuqtai nazar OECDning moliyaviy savodxonlikka oid metodologik yondashuvlari bilan ham mos keladi. OECD moliyaviy savodxonlikni faqat moliyaviy terminlarni bilish emas, balki bilim, xulq-atvor va munosabatlarning birikmasi sifatida baholaydi [2]. Demak, statistik ko‘rsatkichlardan foydalanish moliyaviy bilimni amaliy xatti-harakatga aylantirish mexanizmlaridan biri bo‘lishi mumkin.

O‘zbekiston uchun mazkur masalaning yana bir muhim jihati raqamlashtirish bilan bog‘liq. Bugungi kunda daromad va xarajatlar haqidagi ma’lumotlarni elektron shaklda saqlash, avtomatik kategoriyalash va vaqt qatorlari ko‘rinishida kuzatish imkoniyatlari kengaymoqda. Biroq raqamli vositaning mavjudligi o‘z-o‘zidan moliyaviy intizomni yaratmaydi. Foydalanuvchi statistik ko‘rsatkichni qanday talqin qilishni

bilmasa, katta hajmdagi raqamlar qaror qabul qilishga yordam bermasligi mumkin. Shu sababli statistik savodxonlik va moliyaviy savodxonlik bir-birini to‘ldiruvchi kompetensiyalar sifatida qaralishi lozim.

OECDning O‘zbekiston bo‘yicha 2021-yilgi tahlilida mamlakat aholisi orasida faol jamg‘arish va byudjetlashtirish nisbatan kuchli moliyaviy xatti-harakatlar sifatida qayd etilgan bo‘lsa-da, hisobot moliyaviy bilimlarni yanada kuchaytirish zarurligini ham ko‘rsatadi [3, pp. 35, 85]. Shundan kelib chiqib, shaxsiy byudjetni boshqarish bo‘yicha ta’lim dasturlarida oddiy “pulni tejash” tavsiyalaridan ko‘ra, statistik kuzatish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Mazkur tadqiqotning yana bir muhim jihati shundaki, shaxsiy byudjetda statistik ko‘rsatkichlar qaror qabul qilishning avtomatik o‘rnini bosmaydi. Masalan, ma’lum bir xarajat turi jami xarajatlarning katta qismini tashkil etishi uning avtomatik ravishda “ortiqcha” ekanini anglatmaydi. Oziq-ovqat, uy-joy, ta’lim yoki sog‘liq uchun sarflanadigan xarajatlar iqtisodiy jihatdan zarur bo‘lishi mumkin. Shuning uchun statistik tahlilning vazifasi xarajatni o‘z-o‘zidan yaxshi yoki yomon deb baholash emas, balki uning hajmi, tarkibi, dinamikasi va boshqa xarajatlar bilan nisbatini ko‘rsatishdir.

Statistik prognozlash ham shaxsiy byudjetni boshqarishda ehtiyotkorlik bilan qo‘llanishi lozim. O‘tgan davr ma’lumotlari kelajakdagi xarajatlarni to‘liq kafolatlamaydi. Inflyatsiya, ish haqi o‘zgarishi, oilaviy holat, sog‘liq, ta’lim xarajatlari yoki kutilmagan to‘lovlar prognoz natijasini o‘zgartirishi mumkin. Shuning uchun prognoz bitta qat’iy raqam emas, balki ehtimoliy moliyaviy ssenariy sifatida qaralishi maqsadga muvofiq.

XULOSA

Tadqiqot natijasida shaxsiy byudjetni boshqarishda statistikaning o‘rni faqat daromad va xarajatlarni hisoblash bilan chegaralanmasligi asoslandi. Statistik yondashuv shaxsiy moliyani muntazam kuzatish, ma’lumotlarni iqtisodiy mazmuniga ko‘ra guruhlash, xarajatlarning tarkibiy ulushini aniqlash, o‘rtacha va nisbiy ko‘rsatkichlarni hisoblash, vaqt bo‘yicha dinamikani o‘rganish, xarajatlarning o‘zgaruvchanligini baholash va kelajakdagi moliyaviy ehtiyojlarni prognozlash imkonini beradi.

O‘zbekistonning rasmiy SIAT ma’lumotlari uy xo‘jaliklari iste’mol xarajatlarining uzoq muddatli dinamikasini kuzatish imkonini beradi. 2010–2025-yillar ma’lumotlari iste’mol xarajatlarining sezilarli nominal va real o‘zgarishini ko‘rsatadi [7; 8]. Bunday rasmiy statistik ma’lumotlar shaxsiy byudjetni bevosita ifodalamasa-da, shaxsiy moliyaviy qarorlarni mamlakatdagi umumiy iste’mol va iqtisodiy jarayonlar kontekstida tushunishga yordam beradi.

Xalqaro tadqiqotlar esa shaxsiy byudjetlashtirish, xarajatlarni kategoriyalash, jamg‘arish va moliyaviy farovonlikni empirik-statistik usullar yordamida o‘rganish mumkinligini ko‘rsatmoqda [6, pp. 190–203; 10, pp. 69–88; 11, pp. 546–555]. O‘zbekistonlik tadqiqotchilar ishlarida ham shaxsiy moliyaviy boshqaruv va byudjetlashtirish moliyaviy savodxonlikning muhim tarkibiy qismi sifatida ko‘rsatilgan [4, pp. 111–117; 5, pp. 93–94].

Shu asosda shaxsiy byudjetni boshqarish uchun taklif etilayotgan “Kuzatish → Tasniflash → O‘lchash → Taqqoslash → Tahlil → Prognoz → Qaror” modeli tadqiqotning asosiy metodik natijasi sifatida qaralishi mumkin. Modelning amaliy afzalligi shundaki, u insonni faqat “qancha pulim bor?” degan savoldan “daromadim qanday shakllanmoqda, mablag‘im qayerga ketmoqda, xarajatlarim qanchalik o‘zgaruvchan, qaysi xarajatlar ustidan nazoratni kuchaytirish mumkin va kelgusi davrda qanday moliyaviy ehtiyojlar yuzaga kelishi mumkin?” degan kompleks savollarga olib keladi.

Shunday qilib, statistika shaxsiy byudjet uchun oddiy hisob-kitob vositasi emas, balki moliyaviy holatni obyektiv baholash, xarajatlar tarkibini tushunish, moliyaviy risklarni aniqlash va asoslangan rejalashtirish qarorlarini qabul qilish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda O‘zbekiston aholisi yoki talabalarining real tanlanmasi asosida so‘rov o‘tkazib, daromad, xarajat,

jamg‘arma, moliyaviy savodxonlik va byudjetlashtirish chastotasi o‘rtasidagi korrelyatsion hamda regressiya bog‘liqliklarini empirik tekshirish mazkur yo‘nalishning ilmiy qiymatini yanada oshirishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. OECD. (2023). *OECD/INFE 2023 International Survey of Adult Financial Literacy*. OECD Business and Finance Policy Papers, No. 39. Paris: OECD Publishing. DOI: **10.1787/56003a32-en**.
2. OECD. (2022). *PISA 2022 Assessment and Analytical Framework: PISA 2022 Financial Literacy Framework*. Paris: OECD Publishing.
3. OECD. (2021). *Financial Literacy Levels in the Commonwealth of Independent States*. Paris: OECD Publishing. 90 p. DOI: **10.1787/394dbe88-en**.
4. Fatilloyev, F.F. o‘g‘li. (2024). Raqamli iqtisodiyot sharoitida mamlakatimiz aholisining moliyaviy savodxonligini oshirish muammo va yechimlari. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 4(Maxsus son), 111–117. DOI: **10.55439/AFA/vol4_issMaxsus son/289**.
5. Xidirov, N.G‘., & Olqarova, Z.N. (2025). Davlat moliyasi va aholi moliyaviy savodxonligi: nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 5(05), 92–98. DOI: **10.55439/AFA/vol5_iss05/981**.
6. Versal, N., Honchar, I., Balytska, M., & Erastov, V. (2023). How do savings and personal budgeting matter on financial literacy and well-being. *Business, Management and Economics Engineering*, 21(2), 190–203. DOI: **10.3846/bmee.2023.19062**.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *Uy xo‘jaliklarining yakuniy iste’mol xarajatlari (doimiy narxlarda, yillik), 2010–2025*. SIAT ma’lumotlar bazasi. Ma’lumotlar yangilangan: 31.03.2026.
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *Uy xo‘jaliklarining yakuniy iste’mol xarajatlari (joriy narxlarda, yillik), 2010–2025*. SIAT ma’lumotlar bazasi. Ma’lumotlar yangilangan: 31.03.2026.
9. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *Uy xo‘jaliklarining yakuniy iste’mol xarajatlari (joriy narxlarda, choraklik), 2016-Q1–2026-Q1*. SIAT ma’lumotlar bazasi. Ma’lumotlar yangilangan: 14.07.2026.
10. *How Consumers Budget*. (2022). *Journal of Economic Behavior & Organization*, 204, 69–88. DOI: **10.1016/j.jebo.2022.09.025**.
11. Antonides, G., de Groot, I.M., & van Raaij, W.F. (2011). Mental budgeting and the management of household finance. *Journal of Economic Psychology*, 32(4), 546–555. DOI: **10.1016/j.joep.2011.04.001**.
12. Babiarz, P., & Robb, C.A. (2014). Financial literacy and emergency saving. *Journal of Family and Economic Issues*, 35(1), 40–50. DOI: **10.1007/s10834-013-9369-9**.
13. Brüggen, E.C., Hogreve, J., Holmlund, M., Kabadayi, S., & Löfgren, M. (2017). Financial well-being: A conceptualization and research agenda. *Journal of Business Research*, 79, 228–237. DOI: **10.1016/j.jbusres.2017.03.013**.
14. Beckmann, E. (2013). Financial literacy and household savings in Romania. *Numeracy*, 6(2). DOI: **10.5038/1936-4660.6.2.9**.